

ADALÉKOK A HATVANI NÉMETSÉG TÖRTÉNETÉHEZ
Történeti áttekintő

"Az élet tanítómestere a történelem"
Demény-Dittel Lajos

A hatvani Szent Adalbert Plébánia anyakönyve szerint a XVII. század végén még tiszta magyar lakosságú Hatvanba 1700-1747 és 1774-1784 között 730 magyar, 280 német, 356 szláv és 10 egyéb hangzású névvel bíró család költözött be.

A németek Heves megyébe telepedéséről Soós Imre főlevéltáros ekként írt 1955-ben: „míg a német parasztok kizárólagosan a nagybirtokosok telepítő akciója (1734-1790) nyomán jutottak Heves megyébe, addig a német iparosok, mesteremberek saját kezdeményezéséből vándoroltak be, ez a beszivárgás már a spontán jobbágyvándorlás korában (1687-1734) megindult. Átvonuló helyük Hatvan volt. Ellepték a városokat: Egert, Gyöngyöst, Hevest, Hatvant. Egerben és Gyöngyösön a XVIII. század végén németté lett az iparosság.”

Hatvanban a németek először 1701-ben tűntek fel, majd 1759-ben, 1770-ben, 1774-ben és 1768-ban telepedtek be tömegesen. Mint a Hatvani Lexikon írja, Grassalkovich Antal szívesen telepített be Hatvanba a Rajna vidékéről, a trieri és kölni érsekségből, valamint Elzászból, főleg iparosokat (köztük takácsokat, posztógyári munkásokat), szőlőművelő zselléreket, sőt telkesgazdákat is. (Az első ekkor letelepedett német családok nevei: Dirner, Richter, Ludvig stb.) Ezek leszármazottainak egy része ma is itt él elmagyarosodva, nyelvét, esetleg nevét is elhagyva. 1947. augusztus 4-én még ennek ellenére 45-en vallották magukat német anyanyelvűnek, közülük 24-en a történelmi Magyarországon, 11-en Német- vagy Csehország területén születtek. Ez a szám nagyjából megegyezik az 1936-os adatokkal, ekkor 59-en vallották magukat német nemzetiségűnek.

1739. szeptemberében Ulm környékén kihelyezett toborzóplakát

Az 1700-as években Grassalkovich által letelepített németek a magyarokénál nagyobb kedvezményekben részesültek. A földesúr részéről 6 évi adómentességet kaptak, de az államhatalom sem maradt alul a németeknek való kedvezésben, erről a részről is 6 évi adómentesség illette meg őket, annyira erőltetett volt a mentesítésük, amilyenben a magyar telepesek még 1734-ben sem részesülhettek. 1756-ban a 117 magyar jobbágycsalád, illetve 52 magyar telkesgazda mellett 45 német gazda lakott Hatvanban, de a németek az újtelepeseknek járó adómentes évek elmúltával sem akarták a közadókat, vármegyei fuvarterheket fizetni. Hatvan német lakosainak száma már 65 volt az 1759-1760-ban készült összeírás szerint (HML. IV-7/b/3.): Soós Imre szerint a magyarok és németek közötti súrlódások elkerülésére Grassalkovich 1764-ben a magyar bírón kívül német bírót is állított, mert „most az németeknek nyomorult száma az magyarokat már superálja (felülmúlja)” 1768-ban további német ajkú telepeseket telepítettek le a városban a megfogyatkozott jobbágy munkaerő pótlására. Hatvan első monográfiájának írója, Szepes (Schütz) Béla szerint „a németek lélekszáma miatt 1770-ben már külön német és magyar jelölt is volt a hatvani bíróválasztáson”. A Hatvanba telepedett bajor, osztrák és morva mesteremberek már 1760-ban cégbe tömörültek. 1769-ben létesítették a főleg német mesterembereket és mechanikusokat alkalmazó hatvani posztómanufaktúrát. (Egy 1828-as összeírás 33 hatvani iparost vett számba, s közülük 14, főleg külföldi származású takács volt.) Kürti Béla feltevése szerint a hatvani némettség lakónegyedei az egykori posztógyár és a sörház közelében, a mai Szent Mihály utcában, valamint az úgynevezett Kastélyszögben, tehát a mai Bástya és Thurzó utcákban voltak. Németi Gábor kutatásai e feltevést megerősítik, szerinte a Szent Mihály utcai német lakótelepről a Zagyva 1830. évi árvízével kapcsolatban egy korabeli feljegyzés is említést tett. (A

Zagyva e lakótelepet, valamint a cigányság lakónegyedét öntötte el akkor.) A régi hatvani várostérképeken 1783-ban és 1883-ban megjelölik a németek kocsmáit és vendégfogadóit "W.h.", vagyis a Wirtshaus-, valamint gőzmalmaikat "DM", azaz Dampfmuhle jelzésekkel. A Hatvanon átutazó Édes János a „Társalkodó” című lap 1839. április 20-i számában ekként írt az egyik hatvani német fogadóról: „a szegény vidéki nemtelent...az igazságtalanul zsaroló hatvani vámháznál még jól meg is fizettették, s szegénynek keserűbbé tették a búfelejtésül kiürített itcze bort, mit az iránta goromba német fogadós méreg drágán torkába rótt, mint ha két font nyers tormát, 3 kétökölnyi nagyságú farkasdi vöröshagymát evett, s rá két römpöly paprikás etczetet ivott volna meg: s ha ennyi sok viszontagság után, mint a fáról lepottyant orosz, megpihent a városban, erszénye jóformán kiürült...”

Német építkezési mód a XIX. század elején

A település iskolai oktatása területén a magyar és német anyanyelvű hatvani tanulók hetente fizetendő tandíját 1770-től külön határozták meg, melynek összegét 1774-től a község átvállalta. 1770-1772 között a tanulók száma 30-60 között volt, ekkor Hulinai János az iskolamester. A népoktatást állami ügyvé Mária Terézia tette az 1777-ben kibocsátott Ratio Educationis rendeletével. (A német nyelv tanulása a diákoknak egészen a II. világháború végéig kötelező volt a hatvani polgári iskolákban és a Klebelsberg Kunó gróf Gimnáziumban. A gimnázium német nyelv- és irodalom tanárai a következők voltak: Wenk Endre, Dr. Papp István, Dr. Tremel Lajos, Panyiczky Gyula, Gauder Andor, Dr. Peér István, Dr. Wéger Imre és Dr. Böhm Pálné.)

A németek elkülönülése a XIX. század elején megszűnt, elmagyarosodtak. Szepes (Schütz) Béla a hatvani Szent Adalbert plébánia anyakönyveiből 1700-tól 1710-ig, valamint az egri káptalan magánlevéltárában lévő tizedjegyzékekből 1711-től 1794-ig évenként név szerint felsorolja Hatvan családjait, köztük a német nemzetiségű újonnan betelepült lakókat. Eszerint új német családok száma Hatvanban: 1701-ben 1, 1703-ban 3, 1704-ben 3, 1706-ban 2, 1710-ben 1, 1712-ben 2, 1722-ben 1, 1723-ban 1, 1730-ban 2, 1732-ben 1, 1734-ben 2, 1735-ben 1, 1737-ben 9, 1740-ben 1, 1742-ben 2, 1743-ban 10, 1744-ben 6, 1770-ben 69, 1774-ben 63, 1775-ben 6, 1776-ban 22, 1777-ben 22, 1778-ban 13, 1779-ben 15, 1780-ban 3, 1781-ben 13, 1782-ben 7, 1784-ben 1 és 1863-ban 15 volt. A hatvani cukorgyár üzemeltetésének beindítása után 1889-től német és osztrák munkások is dolgoztak a településünkön. A gyár első igazgatója Protman volt, akit Kauders Siegfried követett az igazgatói székben. A nagy múltú élelmiszeripari intézmény 2003. január 1-től a braunschweigi Nordzucker AG. tulajdonában volt ideig.

A hatvani vasútállomás kiépítése után és a Hatvant érintő vasútvonalak üzemeltetése során 1867-től sok német ajkú vasutas dolgozott Hatvanban és környékén, és a vasúti hivatalos nyelv is német volt akkoriban. (Baross Gábor minisztersége idején lett a vasút hivatalos nyelve a magyar.) Az első ismert német nevű hatvani vasutasok közül néhány személy: Ludvig Gyula osztálymérnök (1867), dr. Lefebre János pályatorvos (1870), Merkl Adolf állomásfőnök (1877), Waxay Béla mérnök (1877), Schmidhausen Károly forgalmi hivatalnok (1877), Schwartz Zsigmond hivatalnok (1889), Scarpa Henrik állomásfőnök (1895) stb. A vasútállomás mellett kialakult hatvani vasúti lakótelepet is németül, Eisenbach Kolonie néven említették a korabeli dokumentumok.

Országosan is fellelhető statisztikai adatok alapján Hatvanban a népszámlálások idején német nemzetiségű lakosok voltak: 1880-ban 92, 1900-ban 83, 1910-ben 98, 1920-ban 85, 1930-ban 59, 1941-ben 36, 1947-ben 45, 1949-ben 7, 1960-ban 7, 1980-ban 10, 1990-ben 20 és 2001-ben 33 fő volt.

Néhány adat a hatvani temetőben pihenő németekről

Az első név szerint ismert, Hatvanban eltemetett német személy Leonhart Rauwolf augsburgi orvos és botanikus volt. Ő a hatvani vár 1596. évi ostromakor vérhasban hunyt el a keresztény táborban, és július 13-án temették el az egykori „Szent Erzsébet temetőben”. (Ebbe a temetőbe 1710-ig temetkeztek a hatvaniak.)

A hatvani német származású lakókon kívül számos német katona végső maradványai pihennek a hatvani belvárosi temetőben. A 2. számú parcella közepén vannak a II. világháború során Hatvanban elhunyt katonák sírhantjai: Adam Haller, Stefan Klein, Peter Klein (utóbbiak apa és fia voltak) stb. Az 1944. szeptember 20-án lebombázott hatvani vasútállomáson is rengeteg német katona lelte halálát, az ő földi maradványaikat is a városunkban temették el. A Német Hadigondozó Iroda kimutatása szerint a bombázáskor 182 német katona halt meg, 33 sebesült a kastély-kórházban hunyt el. (3 német katonavonat tartózkodott akkor az állomáson, a bombázáskor elhunyt német katonák közül rengeteg személyt nem tudtak azonosítani.) A „Vaterland” védelmében vívott hatvani harcok 52 német halottat követeltek. A helyben eltemetett német katonák közül a legmagasabb rangú tiszt egy őrnagy volt. A Magyar Honvédség Hadigondozás Irodája 1998. szeptemberében engedélyt kért a hatvani tisztifőorvosi hivataltól, hogy ezen németek földi maradványait el szeretnék vinni a Budaörsi Német Katonatemetőbe. A hatvani belvárosi temető 13. számú parcelláját ezután felszámolták. A 2. számú parcella 14. sorából is kiástak 18 német sírt, és az ott talált maradványokat is elvitték. (Hazánk 1944. március 19-én történt német megszállása után a hatvani zsidók deportálásának felügyeletére egy német SS egységet vezényeltek. Az SS osztagnak a Hatvan-Deutsch kastélyba elszállásolt parancsnokai viszont magyarok - Ferenczy László ezredes és a hírhedt dr. Zöldy Márton százados - voltak.)

Néhány német nemzetiségű jeles hatvani személy és család

Dirner Ignátz kovács (1729), Bixner Ignátz kovács (1730), Goldsteiner Oswald chyrurgus (1736), Wolfgang R. Sonhofer pék (1744), Czimmer Márton varga (1747), Holzegger Frigyes kapucinus fráter, gyógyszeráros (1749), Stettner Bernát prépost plébános és jogtudós (1794-1822), Waiszkopf Mihály prépost plébános (1822-1847) stb. Vinter József (1825-1905) hatvani földműves a nagyapjával együtt honvédként harcolt az 1848/49-es szabadságharcban. (De az is elképzelhető, hogy azonos a Bona Gábor hadtörténész által említett Winter József főhadnaggyal.)

Steindl Imre híres magyar építész nagyapja is az 1700-as évek harmadik felében vándorolt be Ausztriából, és Hatvanban telepedett le. Majd 1790-ben Pestre költözött a család, és ott asztalosként és ácsmesterként dolgozott.

Sperlágh József gyógyszerész, amatőr régész, az 1876. évi nemzetközi őstörténeti és embertani kongresszus hatvani helyszínének előkészítője. Az 1800-as évek második felében és az 1900-as évek elején működött Hatvanban. A családjából még többen is gyógyszerészek lettek.

Neckuen Horst (Memel, 1881 - ???), a Hatvan-Deutsch család német főkertésze az 1910-es években telepítette a hatvani park platán-, tiszta-, kőris-, hárs és vadgesztenye fáit. Ő hozta be Angliából Magyarországra a szegfűt 1912-13-ban, és 1916-17-ben ő építette a hatvani kastély kertjének első virágházait.

Hertha Böhm, a Hatvan-Deutsch család müncheni származású nevelőnője 1926/27 körül dolgozott Hatvanban. A Hirsch Albertné által több hétre Hatvanba invitált József Attila és a szép szőke német nevelő között egy románc alakult ki, melynek a magyar szépirodalomban is nyoma maradt.

Dr Hammersberg Elemér (1890-1951) tüdőgyógyász, hatvani járási tisztiorvos a tanulmányait Berlinben és Budapesten végezte. A fia és unokája is orvos lett.

A hatvani Ring család ősei a XVIII. században kerültek hazánkba Bajorországból. Székesfehérvárról 1880-ban költöztek Hatvanba. Építési vállalkozók, kertész és helyismereti kutató kerültek ki közülük.

A Hirling család nevével először 1704-ben találkozunk Hatvanban. Hamarosan rokonságba kerültek sok helybeli magyar és német családdal (Kratofil, Ruyai, Strausz, Weber stb.). Iparosok, gyárosok, jogászok, bankárok, tűzoltó parancsnok kerültek ki a családból.

A hatvani Dittel család ősei Lübeckből kerültek hazánkba. Leopold Dittel urológus főorvos kórházat alapított Bécsben, ahol utcát neveztek el róla a XXII. kerületben. Dittel István nagyprépost, címzetes püspök síremléke Rozsnyón a püspöki székesegyház altemplomában található. A Dittel család közismert péket, geodétát, gépészmérnököt, pedagógust és levéltáros-történészt adott Hatvannak.

Az 1947. augusztus 4-én önmagukat német anyanyelvűnek, ill. német nemzetiségűnek valló személyek

A következő listát Hatvan város polgármestere terjesztette fel 1947. augusztus 4-én az V. számú összeíró bizottság elnökének (Hatvan, Kazinczy u. 11.) Üi.: 7226/1947.

Német nemzetiségű hatvaniak 1947-ben: Papp Albertné Prosek Mária, Szalai Pálné Rosert Mária, Neckuen Horst, Weis Mátyás, Niedermüller Ferencné Nadler Teréz, özv. Dönsz Lászlóné Lauter Mária, özv. Patsch Béláné Vordlich Róza, özv. Kirschner Ferencné Stauber Katalin, Deli Sándorné Weis Katalin, Kindtner Andrásné Hein Anna, Milicz Béla, Oedlik Özsébné Kleis Julianna, Szappanos Lászlóné Tilek Anna, Majer Sámuelné Steinfeld Anna, Ádám András, Akra Alajos, Kaspar Henrik, Hebenstreit Jánosné Schmerkovszky Margit, Princz Gyuláné Springer Flóra, Heidich Jánosné Veinis Elza, vitéz Harsányi Gusztávné Móser Anilla, özv. Geier Bernátné Wintholcz, Nickl Antalné Steller Antónia, Nébenführer Józsefné Schtift Matild, Kaspar Henrikné Tiller Katalin, özv. Weder Gyuláné Vegselder Ilona, özv. Kern Vendelné, Reider Katalin, özv. Kiszöl Antalné Reimann Magdolna, Hámori János, Daubel Gyula, özv. Kostyal Vencelné Veszeli Ludmilla, özv. Kolozsányi Jánosné Kolmann Emma, Umathum József, Heibensteit Norbert, Heibensteit Margit, Schultz Gusztávné Holsteinszky Márta, Tóth Józsefné Sultz Gertrúd, Riegerbauer József, Haász József, Seidel Elza Samle, Palfaf Penczel Gézáné, Kuppis Anna, Stern Antónia, Wiesner Katalin, Biczi Ferenc és Merczel Jenő.

Adalékok a magyarországi németek 1945 utáni kitelepítésének történetéhez

A II. világháborút követően 1945. július 17. - augusztus 2. között tartották a Szövetségesek Potsdamban azt a konferenciát, ahol többek között kimondták azt is, hogy a környező országokból a német lakosokat Németországba kell telepíteni. Magyarországon először 1946. márciusára jelentek meg a kitelepítéseknél figyelembe vettekéről készült névsorok. Köztük olyan nevek is voltak, akik a háború előtti népszámláláskor magyarnak vallották magukat. Általában úgy szervezték a kitelepítéseket, hogy az egyik családból a szülőt, a másiktól a testvért, a harmadiktól a magatehetetlen betegek gondozóit, hozzátartozóit telepítették ki. Vasúti transzportokkal, marhavagonokban összezsúfolva vitték őket, fejenként 80 kilós csomagokkal. A kitelepítetteket főleg Németország USA-zónájába, Ulm városába vitték, ahonnan tovább a schorndorfi kaszárnyába szállásolták őket ideiglenesen. Majd szétosztották őket, mint a foglyokat, hogy ki kihez, hová megy dolgozni. S az ottani lakosok cselédeknek, olykor cigányoknak nevezték, és úgy is kezelték őket, megvetéssel néztek rájuk. Sokan szöktek haza - aknazárakon is át - a szüleikhez, testvéreikhez, mátkájukhoz. Voltak, akiket többször visszadobtak Ausztriába, mégis megtalálták a módját, hogy hazajussanak.

Adatok a hatvani városi és járási tanácsok német nevű tisztségviselőiről

A betelepült némettség az idők folyamán elmagyarosodott, de a megőrzött családnevük mutatta egykori származásukat. Érdekes példa, hogy ha csak az 1950 - 1954 közötti éveket nézzük, akkor Hatvan város- és a hatvani járási tanácsok első tisztségviselői között többen is német hangzású nevet viseltek. Pl. a Városi Tanács VB-elnökei: 1. Brenner Zoltán (1950.08.15. - 1950.10.31-ig töltötte be a posztot), 2. Kurfürst Gyula (1950.11.01. - 1952.12.30.), 3. Ludvig András (1953.04.01. - 1953.09.30.), vagy a Hatvani Járási Tanács VB. elnökei közül Habera Zoltán (1951.03.20. - 1954.10.23.) nevét említhetjük.

Ma is élő gazdasági kapcsolatok

Napjainkban is élénk a német-magyar gazdasági kapcsolat helyi szinten, így a hatvani ipari parkban két jelentősebb német cég települt be az 1990-es évek végén, a LKH Leoni Kábelgyár Hungária Kft, valamint a Robert Bosch Elektronikai Gmbh., akik azóta komoly fejlesztéseket is végrehajtottak. Az üzemek élén a kezdeti időkben német igazgatók - Raffael Sieben és Nikolaus Wertz - álltak, és a helyi, valamint környékbeli munkavállalók mellett több német alkalmazottjuk is középvezetői szerepet töltött be.

Demény-Dittel Lajos